

М.В.ГАУХМАН*

«СПРАВА БЕЙЛІСА» (1911–1913 рр.): ВЕРСІЇ СУЧАСНИКІВ І ПРИЧИНИ ФАБРИКАЦІЇ (ДО СТОРІЧЧЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ)

Визначаються причини фабрикації російським урядом «справи Бейліса». Охарактеризовано чотири версії вбивства малолітнього Андрія Ющинського: сімейну, бандитську, ритуальну та сексуальну, з яких найбільш раціональною та вірогідною є друга. Сформульовано причини звернення уряду до підтримки ритуальної версії, згідно з якою М.Бейліса було обвинувачено в «ритуальному вбивстві».

Ключові слова: «справа Бейліса», «єврейське питання», антисемітизм, конституційна демократія, правий рух.

Сто років тому, із 25 вересня по 28 жовтня (за ст.ст.) 1913 р., у Києві проходив судовий процес у справі за звинуваченням єврея Менделя Бейліса в убивстві з «ритуальною метою» 12-річного християнського хлопчика Андрія Ющинського – нібито для використання його крові в юдейських обрядах. М.Бейліса виправдала колегія присяжних засідателів, які не повірили у сфабриковані владою «докази» провини підсудного, але більш ніж дворічне розслідування вбивства А.Ющинського, скоєного 12 березня 1911 р., та п'ятиденний судовий процес сколихнули російську громадськість. «Справа Бейліса» на певний час розділила публіку на прибічників і противників середньовічного міфу про «криваві ритуали» юдаїзму та ще більше загострила «єврейське питання» в Російській імперії.

21 листопада 1913 р., уже після виправдання підсудного, поліцейський чиновник із Києва П.Любимов у своєму донесенні на ім'я директора департаменту поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії С.Білецького написав: «Процес Бейліса – це поліцейська Цусіма, яку ніколи не пробачать»¹. Ці слова свідчили про розпач серед тих представників влади, які відповідали за сторону обвинувачення на судовому процесі після провалу цієї авантюри. Нижче розглянемо версії вбивства А.Ющинського та причини фабрикації владою «справи», яка стала «поліцейською Цусімою», – політичною катастрофою самодержавного режиму.

I

«Справа Бейліса» була складовою частиною комплексної проблеми соціальних позицій і правового статусу єврейського населення Російської імперії та ставлення до нього влади й громадськості. Саме в період правління

* Гаухман Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею
E-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

¹ Цит. за: Процес Бейліса в оцінці департаменту поліції / Комм. А.С.Тагера // Красный архив. – 1931. – Т.1. – С.123.

Олександра III (1881–1894 рр.) і Миколи II (1894–1917 рр.) «єврейське питання» було осмислене освіченими росіянами як одна з ключових проблем соціальної дійсності, а «єврей» перетворився на парадигматичного «іншого» при обговоренні більшості внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем Росії². Апогеєм дискусій щодо «єврейського питання» був, на наш погляд, «процес Бейліса», коли на лаві підсудних фактично опинився цілий народ, а сама «справа» стала своєрідним вузлом, що пов'язав різні проблеми громадського життя останнього десятиліття імперії Романових³.

Вивчення «справи Бейліса» розпочалося відразу після завершення судового процесу, а тому історіографічна база із цієї проблематики, створена впродовж сторіччя, досить широка. Певна річ, не всі студії приступні авторові цих рядків, але, сподіваємося, найбільш відомі та значущі публікації не пройшли повз нашу увагу. Перші праці про цю справу були напівпубліцистичними творами, автори яких прагнули дати оцінку учасникам «ритуального процесу» та настроям російської громадськості. До таких належать, наприклад, стаття В.Маклакова, книжки В.Бонч-Бруевича і Г.Замисловського.

В.Маклаков, адвокат М.Бейліса і депутат Державної думи від фракції Партії народної свободи (конституційні демократи, або кадети), присвятив свою статтю, надруковану відразу після судового процесу, примиренню російської громадськості, яку роз'єднала «справа Бейліса»⁴. В усвідомленні небезпеки радикального антисемітизму для правопорядку в державі та суспільстві й полягали «рягівне застереження» та «сенс справи Бейліса», які автор виніс у заголовок своєї статті. Завданням її була дискредитація антисемітизму монархістів за його антидержавний характер, адже антисеміти готові були порушити закон, аби лише зашкодити євреям (курсив наш – М.Г.):

«Люди, хоча б і належать до переконаних антисемітів, але не зовсім засліплених, не могли не помітити, що антисемітизм, який доходить до цього, до зганыблення судових уставів, який приносить на вівтар ритуалу (себто, «ритуального обвинувачення» юдеїв – М.Г.) не тільки невинуватого Бейліса, але й саме російське правосуддя, – що такий антисемітизм убиває себе, *дискредитує*, як не дивно звучить це слово, *самий антисемітизм...*»⁵.

² Докл. див.: Миллер А. Империя Романовых и евреи // *Его же*. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.132–146; Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода / Под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.364–389.

³ Ця стаття є продовженням наших попередніх публікацій про єврейське націєтворення та російський антисемітизм початку ХХ ст., в яких «справа Бейліса» було згадано, але вона залишилася без спеціального розгляду: Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905–1914): бюрократичні практики проти єврейського проекту // *Ukrainian Orientalistics: Special issue on Jewish Studies*. – К., 2011. – Р.277–300; Його ж. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) // *Judaica Ukrainica*. – 2012. – Vol.I. – Р.111–141.

⁴ Маклаков В. Спасительное предостережение: Смысл дела Бейлиса // *Русская мысль*. – 1913. – №11. – С.135–143.

⁵ Там же. – С.139.

Публіцист В.Бонч-Бруевич, представник Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), написав свою книжку на матеріалі власних окремих статей, опублікованих під час процесу, на якому автор був кореспондентом. Перше видання вийшло 1914 р., а перевидання – у 1921 р. У центрі авторської уваги перебувало сприйняття публікою, присутньої у судовій залі, «ритуального процесу» як справжнього фарсу, призвідниками та, водночас, заручниками якого були праві політики, котрі висунули, але не могли довести абсурдний «кривавий наклеп»⁶.

Протилежні позиції обстоював Г.Замисловський, правий депутат і представник сторони обвинувачення, офіційно – громадський захисник матері А.Ющинського на «процесі Бейліса». У книжці, уперше опублікованій 1917 р., перебіг суду розглянуто з перспективи прибічників існування «юдейського ритуалу»⁷. Вердикт присяжних оцінювався автором як визнання наявності в юдеїв «кривавих ритуалів»⁸, адже вони виправдали М.Бейліса, проте погодилися з обставинами вбивства А.Ющинського, викладеними в обвинувальному акті, сформульованому на підставі «кривавого наклепу»⁹. Додамо, що видання книжки Г.Замисловського профінансував департамент поліції МВС¹⁰.

Першою академічною та єдиною на сьогодні узагальнюючою працею, присвяченою «справі Бейліса», є книжка радянського правника О.Тагера, опублікована в 1933 р. і перевидана наступного року. Автор, спираючись на розсекречені документи департаменту поліції та матеріали Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, відтворив слідство у «справі Бейліса», розкрив способи її фабрикації можновладцями та висвітлив наміри монархістів і позицію лібералів, які прагнули викрити сфабриковане слідство та домогтися виправдання М.Бейліса¹¹. Концептуальною базою праці стала позиція лівих сил початку ХХ ст.: бюрократія та російські поміщики, політичні інтереси яких обстоювали праві партії, прагнули спрямувати проти євреїв невдоволення народних мас поточними соціально-політичними проблемами, щоб самим не стати об'єктами народного гніву¹².

⁶ Бонч-Бруевич В. Знамение времени: Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса. (Впечатления Киевского процесса). – Изд. 2-е, пересмотр. и доп. – Москва, 1921.

⁷ Замысловский Г. Убийство Андрюши Ющинского: Исследование в трёх частях. – К., 2006.

⁸ Там же. – С.424–426.

⁹ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.III: Прения сторон: Речи прокурора, гражданских истцов, защиты и резюме председателя. (Заседания 29–34): С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.300.

¹⁰ Падение царского режима: Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. – Т.IV. – Москва; Ленинград, 1925. – С.218.

¹¹ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса: Исследование по неопубликованным архивным документам. – Изд. 2-е. – Москва, 1934.

¹² Позицію лівих сил сформулювали, зокрема, лідери російських соціал-демократів В.Ленін і Л.Троцький (див.: *Ленін В.* К вопросу о национальной политике // *Его же.* Полное собрание сочинений. – Т.25 (март – июнь 1914 г.). – Москва, 1969. – С.64–65 (статтю В.Леніна було написано не пізніше квітня 1914 р., але з'явилася друком вона лише 1924 р.); *Троцький Л.* Под знаком дела Бейлиса // *Его же.* Перед историческим рубежом: Политическая хроника. – Москва; Ленинград, 1926. – Т.4 [Електронний ресурс]: <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm073.htm> (статтю Л.Троцького опубліковано в листопаді 1913 р.).

Подальша перерва в дослідженні «справи Бейліса» зумовлювалася неможливістю вивчати «єврейське питання» після повороту національної політики «країни Рад» до імперських засад у 1930-х рр., що спричинилося до латентного антисемітизму радянської історіографії, вираженого в накладанні мовчазного табу на розробку єврейських сюжетів. Із розпадом СРСР, коли зріс суспільний інтерес до «білих плям» російської історії, на початку 1990-х рр. вийшла друком низка праць сучасних українських і російських авторів, повністю або частково присвячених цій справі.

Першою сучасною розвідкою, в якій розглядається «справа Бейліса» (в рамках окремого розділу) стала монографія російського історика С. Степанова (перевидана 2005 р.) з історії правих сил, т.зв. чорносотенців, які виступили ініціаторами «ритуального процесу». Автор стисло розглянув перебіг слідства та процесу у «справі Бейліса»¹³. Підкреслимо, що праця С. Степанова вперше в російській і радянській історіографії написана політично нейтральною мовою, що сприяє неупередженому висвітленню політичних процесів останніх років існування імперії Романових.

Згодом світ побачили розвідки, спеціально присвячені «справі Бейліса». У статті Г. Йоффе слідство розглянуте за стадіями, коли виникали різні версії вбивства¹⁴. У науково-популярній брошурі колективу українських істориків «справу Бейліса» стисло висвітлено відповідно до положень праці О. Тагера¹⁵. У 1993 р., до 80-ї річниці закінчення «процесу Бейліса», у Києві було проведено тематичну конференцію, учасники якої розглянули, зокрема, історію «ритуальних справ» у Російській імперії та реакцію громадськості на цю конкретну справу¹⁶.

Вивчення «справи Бейліса» – у контексті декадентських настроїв і захоплення містиком в епоху російського «Срібного віку» – розпочав у 1990-х рр. російський філолог Л. Кацис¹⁷. Підсумком його досліджень стала монографія про феномен «кривавого наклепу» на «процесі Бейліса» та про містично-релігійні засади антисемітизму діячів «Срібного віку» – П. Флоренського і В. Розанова¹⁸. Автор показав, що містично-декадентська атмосфера літературно-мистецького життя сприяла поширенню уявлень про абсолютну інакшість юдаїзму, порівняно з «нормальним» християнством, та можливість збереження в юдеїв «екзотичних» ритуалів зі стародавніх епох.

Висновки Л. Кациса прийняв російський історик церкви С. Фірсов. У його статті, присвяченій позиції Російської православної церкви щодо «справи Бейліса», її представлено як вияв містично-декадентських настроїв російської

¹³ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – С.265–321; *Его же*. Чёрная сотня. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва, 2005. – С.360–395.

¹⁴ Йоффе Г. Дело Бейлиса // Свободная мысль. – 1993. – №5. – С.89–104.

¹⁵ Левитас Ф., Рибакон М., Прутула І. Справа Бейліса і українська громадська думка: За матеріалами української періодичної преси 1912–1913 рр. – К., 1993.

¹⁶ Справа Бейліса: Погляд із сьогодення: Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса (Київ, 28–29 жовтня 1993 р.). – К., 1994.

¹⁷ Кацис Л.Ф. «Дело Бейлиса» в контексте «Серебряного века» // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1993. – №4. – С.119–140.

¹⁸ Кацис Л. Кровавый навет и русская мысль: Историко-теологическое исследование дела Бейлиса. – Москва; Иерусалим, 2006.

еліти епохи «Срібного віку». Автор указав на двозначність становища православної церкви, яка, будучи підвладною державі, здавалося б, повинна була підтримати обвинувачення М.Бейліса. Натомість церква як інституція не сформулювала своєї оцінки, але окремі представники духовництва публічно висловлювали власні позиції. Православні богослови, які брали участь у богословській експертизі на «процесі Бейліса», категорично заперечили наявність «кривавих ритуалів» в юдаїзмі. Однак деякі церковні ієрархи, насамперед із Правобережної України, підтримували «кривавий наклеп»¹⁹.

Остання з відомих нам російських праць про «справу Бейліса» належить перу історика-аматора, кіносценариста Г.Рябова. У своїй науково-популярній статті він стисло розглянув перебіг слідства й суду. Автор переконаний, що департамент поліції сфабрикував цю справу від самого її початку, розробивши не лише ритуальну, а й бандитську версії вбивства А.Ющинського²⁰. Однак ми не можемо погодитися з Г.Рябовим, адже уряд використав уже відомі громадськості версії вбивства хлопчика, які детально розглянемо нижче.

«Справа Бейліса» висвітлювалася й у західній історіографії. Науково-популярну розвідку цієї тематиці присвятив американський літератор і науковець М.Самюел, книжка якого побачила світ у 1966 р. Автор проаналізував російський антисемітизм початку ХХ ст., обставини проведення досудового слідства, перебіг судових засідань у «справі Бейліса», а також реакцію на неї з боку західної громадськості²¹.

«Справа Бейліса» стала однією з тем монографії американського історика А.Ліндемана, котрий описав антисемітизм кінця ХІХ – початку ХХ ст. крізь призму трьох «справ», що являли собою сфабриковані обвинувачення проти всього єврейського народу: Дрейфуса, Бейліса та Фрэнка²². Автор розглянув перебіг слідства у «справі Бейліса» та ставлення до неї російської й західної громадськості, а також порівняв її зі «справою Дрейфуса»²³. Зіставлення показало, що фабрикацію «справи Бейліса» відразу підтримали праві сили, на відміну від «справи Дрейфуса»²⁴; але російська громадськість не поділилася на «бейлісистів» і «антибейлісистів», на зразок таборів «дрейфусарів» і «антидрейфусарів» у Франції²⁵. Таке порівняння дозволяє глибше зрозуміти юдофобію рубежу ХІХ–ХХ ст., з'ясувавши відмінності між впливом антисемітських настроїв і сил на громадське життя та політичну ситуацію в різних країнах світу.

¹⁹ Фирсов С. Симптомы болезни «симфонического» государства: «дело» Бейлиса и православная российская церковь [Електронний ресурс]: <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3174.0.html?L=7>

²⁰ Рябов Г. Конь бледный еврея Бейлиса // Родина. – 2000. – №3–4 [Електронний ресурс]: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=262&n=10; http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=222&n=13

²¹ Самюэл М. Кровавый навет: Странная история дела Бейлиса / Пер. с англ. Р.Монас. – Нью-Йорк, 1975 (перше вид.: *Samuel M. Blood Accusation*. – New York, 1966).

²² Lindemann A. The Jew Accused: Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank), 1894–1915. – Cambridge, 1992.

²³ Ibid. – P.174–192.

²⁴ Ibid. – P.174.

²⁵ Ibid. – P.178.

Мотиви фабрикації російським урядом «справи Бейліса» залишилися невизначеними в історіографії. Загальна позиція дослідників, яка поділяється й автором цих рядків, полягає в тому, що антисемітські настрої бюрократії зумовили підтримку владою «кривавого наклепу» монархістів. Проте дане твердження, на наш погляд, недостатнє для відповіді на питання: чому представники влади пішли на таку авантюру, як фабрикація середньовічної «ритуальної справи» у ХХ ст.? Так, згаданий вище П.Любимов телеграфував у день першого судового засідання директорові департаменту поліції: «Мое глибоке переконання, – а хотілося б, щоб воно було помилковим, – що Бейліса виправдають»²⁶. Якщо навіть поліцейський був переконаний у поразці влади, коли суд щойно розпочався, то дивним здається сам факт фабрикації заздалегідь програвної справи.

Відзначимо, що «класова» аргументація О.Тагера, найбільш ретельного дослідника «справи Бейліса», не пояснює причину звернення антисемітів саме до «ритуального обвинувачення», а не до інших, більш «традиційних» для бюрократії, антисемітських заходів: упровадження нових дискримінаційних правових норм та посилення репресій проти єврейських культурницьких товариств і політичних партій, а також переслідування їхніх активістів.

Метою нашої статті є визначення причин фабрикації урядовцями «справи Бейліса» як «ритуального обвинувачення». Однак задля її досягнення потрібно передусім звернутися до розгляду версій убивства А.Ющинського, що допоможе з'ясувати мотивацію можновладців, які виходили з наявності певних версій убивства і ступеня їх вірогідності.

II

Слідство та громадськість розглядали й обговорювали здебільшого три версії насильницької смерті А.Ющинського, а ще одна, яку ми проаналізуємо, здобула підтримку в одного із сучасних науковців. Перша версія – сімейного вбивства – виникла відразу: хлопчика позбавили життя власні родичі. Він жив разом із матір'ю, вітчимом і двома молодшими братами, народженими матір'ю у другому, законному, шлюбі. Андрій, незаконнонароджений, не мав належного батьківського догляду і був тягарем для незаможної сім'ї. Навчання його у Софійському духовному училищі оплачувала тітка. А головне – існували чутки, поширені свого часу Андрієвою матір'ю, що на його ім'я батько поклав гроші. Річ у тім, що він продав будинок, частину оплати за нього отримав відразу, а решту – залишив на векселі. Остання сума й фігурувала в пересудах. Але невдовзі після продажу покупець відправив частину з невиданих грошей батькові, який служив на Далекому Сході, а решту – віддав родичам Андрія на навчання хлопчика. Звісно, після вбивства чутки про батькові гроші набули розголосу. Однак доказів убивства А.Ющинського вітчимом чи іншими родичами так і не знайшли²⁷.

²⁶ Процесс Бейлиса в оценке департамента полиции. – С.93.

²⁷ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.І: Судебное следствие (Первые шестнадцать дней): Обвинительный акт и допрос свидетелей: С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.20–21.

Друга версія – ритуального вбивства – стала основною для слідства після арешту М.Бейліса у серпні 1911 р. Відповідно до неї було сформульовано обвинувальний акт (тут і далі курсив наш – М.Г.):

«Менахіль-Мендель Тевьев Бейліс, 39 років, обвинувачується в тому, що за попередньою змовою з іншими, невиявленими слідством особами, з обміркованим наперед наміром, зі спонук релігійного бузувірства, для обрядових цілей позбавив життя хлопчика Андрія Ющинського, 12 років, 12 березня 1911 р., у місті Києві, у розташованій по Верхньоюрківській вулиці садибі цегельного заводу Зайцева, схопив названого Ющинського, який грав там з іншими дітьми, та потягнув його у приміщення заводу, де потім спільники його, Бейліса, із відома його та згоди, зв'язавши Ющинському руки й затиснувши йому рота, умертвили його, завдавши йому колючим знаряддям 17 ран, [...] які пошкодження, супроводжуючись тяжкими й тривалими стражданнями, викликали майже цілковите знекровлення тіла Ющинського»²⁸.

«Справа Бейліса» являла собою т.зв. «ритуальну справу» – судово-слідчий процес, викликаний «кривавим наклепом» – обвинуваченням групи або одного єврея в «ритуальному вбивстві» християнської дитини. Сюжет «кривавого наклепу» сформувався на ґрунті типового обвинувачення «чужих», іновірців та інородців, у нелюдськості, що й викликало інкримінацію у здійсненні людських жертвопринесень²⁹. Ритуальною метою їх, згідно із середньовічними уявленнями, було збирання євреями християнської крові для приготування маці, прісного хліба, на свято Песах (Пейсах)³⁰. Ритуальні процеси були виявом нетерпимості християнського населення Європи до юдеїв-іновірців, які не належали до кола «ближніх»³¹. Історія ритуальних процесів розпочалася у Західній Європі у XII ст. Вони декілька разів проводилися в Російській імперії, коли після розподілів Речі Посполитої Росія стала центром світового єврейства³². Принциповою відмінністю побутування «кривавого наклепу» в католицькому та православному просторах було те, що в першому євреїв обвинувачували не тільки в ритуальному вживанні християнської крові, а й у видобуванні крові з гостей – опрісноків для католицького причастя. Особливість «справи Бейліса», порівняно з ритуальними процесами в Російській імперії XIX ст., полягала в тому, що попередні справи були ініційовані «знизу», носіями народного уявлення про євреїв як «чужих», та буквально розсипалися на досудовому слідстві. Натомість «справа Бейліса» була витвором влади, котра підтримала ініціативу монархістів.

²⁸ Там же. – С.37.

²⁹ Панченко А.А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – Москва, 2002. – С.165–166.

³⁰ Хвольсон Д.А. О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам). – Санкт-Петербург, 1861. – С.208–216.

³¹ Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи: Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом. – Москва; Иерусалим, 1998. – С.117–147.

³² Див.: Хасин В.В. Роль текстов свидетельских показаний в формировании сценариев «ритуальных» процессов в Российской империи в XIX в. // Известия Саратовского университета. – Т.8: Серия «История. Международные отношения». – Вып.2. – Саратов, 2008. – С.103–109.

Третя версія – бандитського вбивства – виникла невдовзі після появи перших двох. Вона була остаточно сформульована під час судового процесу – на противагу версії ритуального вбивства, і полягала в тому, що Андрій Ющинський через свого друга Євгена Чеберякова, сина Віри Чеберякової (Чеберяк; прізвиська – «Чеберячка», «Чиновниця»), очільниці банди крадіїв, якимось чином був пов'язаний зі злодіями з Лук'янівки, тодішньої окраїни Києва, які збиралися на квартирі Чеберякових.

Існували два варіанти версії бандитського вбивства. Перший обстоював приватний детектив М.Красовський, який у 1911 р. вів справу щодо вбивства А.Ющинського як слідчий київської поліції, а на «процесі Бейліса» був свідком сторони захисту. М.Красовський, коли ще був слідчим, вирішив, що банда В.Чеберякової використовувала хлопчика для здійснення квартирних крадіжок. У грудні 1910 р. було скоєно декілька вдалих покраж. Але в березні 1911 р. більшість злодіїв схопила поліція. 10 березня, за два дні до вбивства Андрія, поліцейські обшукали квартиру Чеберякових. Хлопчика, на думку М.Красовського, банда звинуватила у зраді, відтак його вбили в надзвичайно жорсткий спосіб. Також М.Красовський пояснював жорстокість убивства тим, що злочинці прагнули видати вбивство за ритуальне, і в такий спосіб спровокувати чергове насилля проти євреїв, адже під час попереднього київського погрому жовтня 1905 р. квартира Чеберякових була складом для награбованого погромниками майна³³.

Другий варіант версії бандитського вбивства сформулював захисник М.Бейліса – відомий адвокат М.Карабчевський. Згідно з ним, Андрій, хлопчик «вуличний» і водночас замкнений, був дуже допитливим (наприклад, проводив багато часу в майстерні сусіда-ремісника). Тому, вірогідно, міг дізнатися про діяльність банди Чеберякової. А після викриття поліцією її членів достатньо було найменшої підозри щодо поведінки дитини, аби злодії розправилися з ним³⁴.

Версія бандитського вбивства була відома задовго до початку судових засідань. Наприклад, деталі її можна знайти на сторінках роману Шолом-Алейхема «Кривавий жарт». Цей твір, написаний на їдиш, друкувався протягом січня 1912 – січня 1913 рр. у газеті «Гайнт», що виходила в Лодзі. Автор показав абсурдність «ритуальної справи», як і загалом дискримінованого правового статусу російських євреїв, крізь призму неймовірних пригод героїв роману. Два студента, містечковий єврей і російський дворянин, обмінялися документами. Студент-дворянин, видаючи себе за єврея, опинився в єврейському середовищі, на власному досвіді відчувши поліцейські переслідування, і був обвинувачений у «ритуальному вбивстві» християнського хлопчика, якого насправді вбили члени банди, щоб спровокувати погром і поживитися єврейським майном³⁵.

Додамо, що читачі роману Шолом-Алейхема могли безперешкодно, бодай у завуальованій формі, ознайомитися з обставинами слідства, представленими

³³ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.564.

³⁴ Там же. – Т.ІІІ. – С.214–219.

³⁵ Шолом-Алейхем. Кровавая шутка: Необыкновенный роман / Пер. с евр. Х.Бейдера. – Ленинград, 1990.

з погляду противників «кривавого наклепу», адже опозиційна преса зазнавала адміністративних переслідувань за викриття дій влади у «справі Бейліса». Так, у вересні 1913 р., напередодні суду, київський віце-губернатор призначив п'ять адміністративних покарань редакторам чотирьох газет Києва, які поставили під сумнів доказову базу слідства³⁶.

До того ж окрім опозиційної преси переслідувань зазнала й монархічна газета «Києвлянин» – друкований орган помірковано-правого Клубу російських націоналістів, який підтримав «кривавий наклеп»³⁷. Натомість редактор цього часопису – В.Шульгін – виступив проти фабрикації «ритуальної справи»³⁸. Номер газети, в якому було опубліковано статтю з викриттям слідства, влада конфіскувала, а проти самого В.Шульгіна порушили кримінальну справу³⁹. Причому редактор «Києвлянина» як був тоді, так і надалі залишився переконаним антисемітом⁴⁰.

Своєрідним гібридом другої й третьої версій стала спроба переформулювати версію обвинувачення, яку здійснив прокурор О.Вішпер (брат російського історика Р.Вішпера). У своїй підсумковій промові, що пролунала під час дебатів між представниками обвинувачення та захисту, він звинуватив головних свідків сторони обвинувачення, В.Чеберякову та членів її банди, у співучасті в «ритуальному вбивстві»⁴¹. Такий крок прокурора був нонсенсом: він вийшов за рамки обвинувального акта. О.Вішпер почасти підтримав версію бандитського вбивства, позаяк розумів хиткість позиції обвинувачення та прагнув у будь-який спосіб переконати присяжних, що справжній убивця – М.Бейліс, якому тільки допомагали вуличні злодії, а вбивство А.Ющинського – було ритуальним.

Російський історик С.Степанов деталізував четверту версію: А.Ющинського вбив сексуальний маніяк. Вона не була поширена серед сучасників і спеціально не розглядалася слідством, але подеколи виринала під час досудової й судової стадій процесу. Ця версія була озвучена й відразу відкинута ще на початку розслідування. Так, київський митрополит Флавіан (Городецький) 31 травня 1911 р. відправив Святійшому Синоду записку, присвячену вбивству А.Ющинського, в якій зазначив, що «першим і другим розтином було відкинуто припущення про сексуальний і ритуальний характер убивства»⁴². Однак ці висновки аж ніяк не унеможливлювали повернення до відкинутих версій, позаяк до ритуальної слідство згодом і повернулося.

Версію сексуального вбивства розглядав відомий психіатр В.Бехтерев, котрий брав участь у судовому процесі як експерт. Річ у тім, що під час допитів

³⁶ Царское правительство и процесс Бейлиса / Комм. А.С.Тагера // Красный архив. – 1932. – Т.5/6. – С.175.

³⁷ Було видано антисемітську брошуру про «ритуальні вбивства»: *Пра-ос М.* Что такое ритуальные убийства? По новейшим данным. – К., 1913.

³⁸ Дело Менделя Бейлиса: Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном процессе / Сост. Р.Ш.Ганелин, В.Е.Кельнер, И.В.Лукоянов. – Санкт-Петербург, 1999. – С.381, 425.

³⁹ Шульгин В.В. Годы. Дни. 1920. – Москва, 1990. – С.151–154.

⁴⁰ Див., напр., публіцистичну книжку В.Шульгіна, видану вже в еміграції: Шульгин В.В. Что нам в них не нравится? – Москва, 1992.

⁴¹ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.3–58.

⁴² Царское правительство и процесс Бейлиса... – С.165.

свідків і при проведенні судово-медичної та психіатрично-психологічної експертиз неодноразово поставало питання про шматок наволочки, знайденої поряд із тілом хлопчика, на якому виявили сліди сперми. Однак як на речовий доказ на це було звернуто особливу увагу лише у висновку В.Бехтерева. Він дав заперечну відповідь на питання суду: «Чи можна припустити, що вбивство Ющинського було вчинене на ґрунті статевого збочення?». По-перше, поранення були тяжкими, у голову та шию, що не відповідало характеру садистського вбивства. По-друге, сліди на наволочці містили надто малу кількість сперми. По-третє, убивство було вчинене групою осіб, а це – нетипова картина для злочинів сексуальних маніяків⁴³.

Свою підтримку версії сексуального вбивства С.Степанов обґрунтував, покликаючись на працю В.Бехтерева «Убивство Ющинського та психіатро-психологічна експертиза» («Убийство Ющинского и психиатро-психологическая экспертиза», Санкт-Петербург, 1913 р.). Книжка неприступна авторові цих рядків, тож нам невідомо, в який момент психіатр видав цю працю. Якщо до судового процесу, – значить на суді В.Бехтерев фактично відмовився від версії сексуального вбивства. А якщо відразу після суду, отже згодом повернувся до цієї, раніше відкинutoї, версії. Психіатр, за словами С.Степанова, убачав доказ сексуальної причини вбивства А.Ющинського в ідентичному характері ушкоджень на його тілі зі смертельними пораненнями єврейського хлопчика Йосипа Пашкова, убитого у Фастові в листопаді 1913 р. Відтак, за версією В.Бехтерева, обидва могли стати жертвою одного сексуального маніяка⁴⁴.

Зазначимо, що вбивство Й.Пашкова, скоєне відразу після завершення «процесу Бейліса», викликало т.зв. «фастівську справу» – останню «ритуальну справу» в історії Російської імперії. Убитий хлопчик був євреєм, проте праві публіцисти заявили, що насправді він – християнин, якого з «ритуальною метою» вбили євреї та видали за свого одноплемінника. Однак після невдачі зі «справою Бейліса» влада вже не підтримала нову ініціативу монархістів. Поліція з'ясувала, що дитину вбив мешканець Фастова, який у такий спосіб прагнув помститися батькові хлопчика за те, що був затриманий на крадіжці в його крамниці⁴⁵. Убивство Й.Пашкова, як бачимо, було здійснене з імітацією деталей загибелі А.Ющинського, обставини якого стали відомими широкому загалу.

Російський історик використав версію сексуального вбивства на протипагу недостатньо обґрунтованій «бандитській». Остання мала позірну підтримку з боку представників громадськості, які захищали підсудного, а це навело дослідника на думку: грабіжників могли несправедливо звинуватити в убивстві А.Ющинського, аби лише виправдати невинуватого М.Бейліса, попри сумнівність показань свідків – здебільшого представників бандитського світу⁴⁶.

⁴³ Дело Бейлиса: Стенографический отчёт. – Т.П: Судебное следствие: Допрос свидетелей и заключения экспертов (Заседания 17–28): С приложением алфавитного поимённого указателя. – К., 1913. – С.265.

⁴⁴ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.318; *Его же*. Чёрная сотня. – С.393–394.

⁴⁵ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса... – С.287–291; Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.318–319; *Его же*. Чёрная сотня. – С.394.

⁴⁶ Степанов С.А. Чёрная сотня в России, 1905–1914 гг. – С.314–318; *Его же*. Чёрная сотня. – С.390–393.

Отже, під час досудового слідства та процесу у «справі Бейліса» розглядалися чотири версії вбивства А.Ющинського: відкинута на самому початку сімейна (хлопцеві вкоротили віку родичі); висунута монархістами та підтримана владою ритуальна (М.Бейліс пішов на вбивство задля здійснення «юдейського ритуалу»); бандитська (А.Ющинський загинув від рук злочинного угруповання В.Чеберякової, до якого сам міг належати, через підозру в тому, що він виказав крадіїв); сексуальна (вбивство скоїв сексуальний маніяк). Третя версія розглядалася на стадіях досудового слідства та незалежного розслідування, зайняла основний час «процесу Бейліса», а також була поєднана прокурором із ритуальними мотивами на судовому засіданні. Бандитська версія має раціональний характер і досить переконливо аргументована, проте через відсутність надійних показань свідків її неможливо однозначно підтримати.

III

Урядовці сфабрикували «справу Бейліса» як ритуальну, керуючись низкою мотивів. Першу причину вбачаємо в антисемітизмі російської бюрократії. Чинovníки, – як і монархісти, про яких ітиметься нижче, – сповідували консервативно-охоронні погляди на сучасну їм дійсність, а відтак, в їхніх очах, акультурація російського єврейства, тобто входження євреїв до складу освіченого російського суспільства, була виявом радикальної модернізації з усіма її негативними, із погляду чиновництва, наслідками⁴⁷. Відзначимо, що підкреслена нами «антимодерність» російської бюрократії являла собою не відкидання будь-яких сучасних тенденцій, а лише тих нових, насамперед політичних віянь, які, на думку можновладців, загрожували існуванню самодержавного режиму. Позицію бюрократії у загальному вигляді можна описати за допомогою концепції типів політичної свідомості американсько-угорського мислителя К.Мангайма. Бюрократи не здатні вбачати за політичними процесами соціальні причини, а відтак у деструктивних політичних явищах убачають дії «ворожих сил»⁴⁸. Саме такою «ворожою силою» для російських чиновників кінця XIX – початку XX ст. було єврейське населення імперії. Так, в урядовій записці про сіоністський рух, складеній у 1904–1905 рр. начальником департаменту поліції О.Лопухіним для подання Миколі II, важливим чинником «сучасних політичних процесів» було названо інтереси «світового єврейства»⁴⁹. До того ж, за словами О.Спиридовича, який опікувався охороною царського двору, російський імператор сам був переконаний у фінансуванні євреями опозиційних сил під час революції 1905–1907 рр.⁵⁰

Отже, російська влада опинилася перед дилемою: з одного боку, дотримання статус-кво в «єврейському питанні», себто відмова від перегляду

⁴⁷ Про конструювання освіченими європейцями на межі XIX–XX ст. зв'язку між «єврейським питанням» та модернізаційними процесами, коли євреї вважалися «агентами модерності», див.: *Veidlinger J. The Jewish Public Culture in the late Russian Empire.* – Bloomington; Indianapolis, 2009. – P.10–11.

⁴⁸ *Мангайм К.* Ідеологія та утопія / Пер. з нім. В.Шведа. – К., 2008. – С.134–135.

⁴⁹ Из документов по еврейскому вопросу, 1904–1905 гг. // Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. – Т. XIV. – Москва, 2005. – С.647–648.

⁵⁰ *Спиридович А.И.* Охрана и антисемитизм в дореволюционной России / Публ. Дж.Дейли // Вопросы истории. – 2003. – №8. – С.32.

«виняткового законодавства» щодо представників цього народу, залишала проблему правового статусу російського єврейства; з іншого – піти на поступки опозиційній громадськості та скасувати дискримінаційні норми означало б, із погляду урядовців, прискорити небажані процеси соціальних змін, в яких можновладці вбачали наростання революційної загрози.

Віхою в політиці уряду щодо «єврейського питання» став 1906-й рік, коли голова Ради міністрів П.Столипін спробував пом'якшити «виняткове законодавство»⁵¹, але зіткнувся з протидією самого Миколи II⁵². Імператор симпатизував праворадикальній партії Союз російського народу і виступив проти ініціатив прем'єр-міністра після надходження відповідної телеграми від «союзників»⁵³.

Влада, як ми зазначали вище, могла запровадити нові дискримінаційні правові норми та переслідувати єврейський рух, замість того, щоб удаватися до абсурдного «кривавого наклепу». Саме так і діяв уряд після влаштованого П.Столипіним державного перевороту 3 червня 1907 р. Основними заходами антисемітської політики були такі кроки: 1) посилення «відсоткової норми» – обмеження питомої ваги учнів-євреїв у державних середніх і вищих навчальних закладах (закони від 16 вересня 1908 р.⁵⁴, 11 березня 1911 р. – про поширення відсоткової норми також на екстернів⁵⁵); 2) переслідування єврейських національних партій і професійних спілок (циркуляри від 21 грудня 1907 р. – з підтвердженням заборони сіоністських організацій⁵⁶, 20 січня 1910 р. – про перевірку діяльності «іногородницьких», особливо українських і єврейських, товариств⁵⁷, 16 березня 1912 р. – про боротьбу із «соціал-сіоністським рухом»⁵⁸); 3) репресії проти загальноросійського революційного руху⁵⁹. Позаяк урядовці

⁵¹ Саме в наявності правових обмежень, які погіршували матеріальне становище євреїв, урядовці вбачали причину зростання революційних настроїв серед єврейського населення. «Причина участі євреїв у революційному русі полягає [...] в безправному й тяжкому економічному становищі», – стверджувалося в доповідній записці, складеній для П.Столипіна у вересні 1906 р. (див.: Записка о правах жительство и передвижения евреев // *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – Санкт-Петербург, 1998. – С.170–171).

⁵² Див. детальний розгляд ініціатив П.Столипіна і реакцію на них Миколи II: *Стрілюк О.Б.* Национальна політика уряду П.А.Столипіна: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008. – С.49–61.

⁵³ Микола II у листі до П.Столипіна відхилив його законодавчі пропозиції, пославшись на свій «внутрішній голос», джерело якого В.Маклаков убачав у потоці телеграм від місцевих відділень Союзу російського народу (див.: *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума: Воспоминания современника: 20 февраля – 2 июня 1907 г. – Москва, 2006. – С.52–53).

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. – Т.XXVIII: Отделение первое: 1908. – Санкт-Петербург, 1911. – №31008.

⁵⁵ Там же. – Т.XXXI: Отделение первое: 1911. – Санкт-Петербург, 1914. – №34900.

⁵⁶ *Маор И.* Сионистское движение в России / Пер. с ивр. О.Минц. – Иерусалим, 1977. – С.267.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.860. – Спр.256. – Арк.22–23.

⁵⁸ Там само. – Ф.1507. – Оп.1. – Спр.324. – Арк.30–30 зв.

⁵⁹ Див., напр.: Циркуляр департамента полиции начальникам районных охранных отделений о мерах по усилению агентурного наблюдения за революционными организациями (4 октября 1907 г.); Циркуляр департамента полиции начальникам губернских жандармских управлений и охранных отделений об усилении внутренней агентуры в высших учебных заведениях (16 декабря 1910 г.); Циркулярное письмо начальникам районных охранных отделений и охранных отделений о необходимости агентурного освещения рабочей среды (19 мая 1912 г.); Циркулярное письмо директора департамента полиции С.П.Белецкого начальникам губернских жандармских управлений и охранных отделений об усилении агентурной работы (3 октября 1912 г.) // *Агентурная работа политической полиции Российской империи: Сборник документов 1880–1917 / Сост. Е.И.Щербакова.* – Москва; Санкт-Петербург, 2006. – С.110–112, 211–212, 257–258, 261–263. Звісно, зазначені документи стосувались єврейських революційних партій (насамперед Бунду) та профспілок.

були схильні підкреслювати тезу про «єврейське обличчя» останнього⁶⁰, в їхніх очах переслідування загальноросійських революційних партій могло здаватися антиєврейськими діями.

Антисемітські заходи влади, як і інші антидемократичні кроки уряду П.Столипіна, зрештою призвели лише до посилення суспільної напруги замість такого бажаного для прем'єр-міністра «заспокоєння» («успокоєния») Росії. Період т.зв. «століпінської реакції», відносного політичного затишшя після революційних подій 1905–1907 рр., змінила доба нової активізації громадського життя після вбивства П.Столипіна в 1911 р. та виборів до Державної думи четвертого скликання в 1912 р., що виразилося, зокрема, і у загостренні національного питання. Новий час потребував від уряду нових, радикальніших, рішень. Таким кроком, для увиразнення антисемітського курсу влади та посилення боротьби з уявленою «єврейською загрозою», могло стати звинувачення євреїв, яке об'єднало б проти них решту російських підданих.

Отже, зусилля уряду щодо конструювання «єврейської загрози» були однією з причин фабрикації «справи Бейліса». Звісно, вона не поставила б крапку в дискусіях про «єврейське питання» в Росії, але позиція влади отримала б «доказову базу»: мовляв, «людожери» та «бузувіри» не можуть бути повноправними підданими. Для втілення таких намірів суд присяжних на «процесі Бейліса» був найбільш придатним варіантом: так би мовити, судить не держава – за законом, а народ – за совістю⁶¹.

⁶⁰ Наведемо характерні оцінки політичних поглядів єврейського населення Правобережної України, до якої належав і Київ – арена «справи Бейліса», сформульовані керівниками місцевих органів влади в 1912 р.:

1. Начальник Київського охоронного відділення вважав, що єврейські політики очолюють загальноросійські опозиційні сили, насамперед партію конституційних демократів: «Легальних політичних (самостійних) організацій в євреїв майже не існує, але, змішавшись з іншими партіями, головним чином із кадетами, вони відіграють провідну роль» (див.: ЦДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2962. – Арк.4).

2. Київський губернатор, попри очевидну лояльність єврейського населення, убачав в євреях носіїв опозиційних поглядів і соціальну базу для лівих сил (курсив наш – М.Г.):

«Євреї зовні не виявляють неприязного ставлення до росіян, боячись дій і покарання, але в душі кожен єврей є переконаним і палким супротивником російської державності. Прагнучи рівноправ'я з корінним населенням, зустрічаючи у відповідь низку обмежувальних щодо себе заходів, євреї плекають ворожість до уряду, являють собою вдячний матеріал для всіляких виступів і демонстрацій протиурядового характеру. Будучи зразково солідарними один з одним та об'єднані одними бажаннями й цілями, євреї є міцною опорою для революційних партій. [...] Єврейська молодь, не компрометуючи себе явно у чомусь, проте відкрито виказує свої симпатії, читаючи газети винятково лівого спрямування»

(див.: ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.259. – Арк.24–24 зв.).

3. Волинський губернатор також розглядав євреїв крізь призму переконаності в їхній революційності:

«Інородці-євреї утворюють найбільш опозиційний елемент. [...] Євреї повинні бути віднесені однозначно цілком до шкідливих для державності лівих партій. [...] Кожен єврей готовий щиросердно завірити у своїй лояльності, але клятва ця [...] не щира й однозначно брехлива»

(див.: Там само. – Арк.158–158 зв.).

⁶¹ В юридичній науці суд присяжних вважається втіленням переконання сучасного соціуму, що суспільна мораль, якою керуються присяжні засідателі, принципово відповідає законодавчим приписам (див.: *Киреева Е.А.* Суд присяжных как особый социальный институт российской государственной власти: Историко-правовой анализ: Автореф. ... канд. юр. наук. – Владимир, 2006. – С.11).

Наступною проблемою є питання відносин між владою та російськими правими силами. Монархісти організувалися на початку революції 1905–1907 рр. як реакція на «визвольний рух». Антисемітизм був провідною ідеєю в доктрині правих сил. Із 1903 р. чорносотенці цілеспрямовано поширювали сфабриковані російською закордонною розвідкою т.зв. «Протоколи сіонських мудреців»⁶², на сторінках яких знайшли місце різні антисемітські обвинувачення з головним мотивом – мовляв, єврейські «змовники» ведуть Росію до революції⁶³. «Протоколи» помітно вплинули на ідеологію правих сил. Наприклад, один з ідеологів Союзу російського народу О.Шмаков у 1906 р. видав навіть публіцистичну книжку, позначену впливом «Протоколів»⁶⁴. Підкреслимо, що у «процесі Бейліса» він брав участь як представник сторони обвинувачення, офіційно – громадський захисник матері А.Ющинського.

Поширення отримав і дискурс «єврейської раси», представлений, зокрема, у статтях М.Меншикова – провідного публіциста столичної консервативної газети «Новое время»⁶⁵. Однак у популярній пропагандистській літературі монархісти рідко застосовували – у чистому вигляді – расове обґрунтування єврейської інакшості, удаючись до традиційного «християнського антиюдаїзму»⁶⁶. Праві сили, керуючись новими звинуваченнями євреїв, виступали за чергові правові обмеження їх у різних сферах життя, щоб офіційно затаврувати як людей «другого ґатунку»⁶⁷.

Російська влада, зіткнувшись у 1905 р. з революційною загрозою, потребувала підтримки з боку правої громадськості. У 1907 р. уряд почав, так би мовити, «поворот праворуч», наближаючи свій курс до позицій монархістів. Саме останні роки урядування П.Столипіна позначилися співпрацею влади з правими партіями, – чорносотенцями (прибічниками Союзу російського народу та інших праворадикальних організацій) і «націоналістами» (послідовниками помірковано-правого Всеросійського національного союзу)⁶⁸. Громадськість правих поглядів, – інтелектуали-монархісти, російські поміщики та церковні

⁶² Див.: *Бурцев В.Л.* «Протоколы сионских мудрецов»: Доказанный подлог. – Париж, 1938; *Кон Н.* Привід для геноциду: Міф про всесвітню єврейську змову і «Протоколи сіонських мудреців» / Пер. з англ. Т.Цимбала. – К., 2011. – С.83–120.

⁶³ *Протоколы сионских мудрецов* (по тексту С.А.Нилуса): Всемирный тайный заговор. – Берлин, 1922. – С.61–97 та ін.

⁶⁴ *Шмаков А.* Свобода и евреи. – Москва, 1906.

⁶⁵ *Меньшиков М.О.* Еврей о евреях // *Его же.* Письма к русской нации. – Москва, 2005. – С.74; *Его же.* Сверхнарод // Там же. – С.151.

⁶⁶ Див.: *Avrutin J.* Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2007. – Vol.8. – №1. – Р.13–40.

⁶⁷ Докл. про антисемітські уявлення та законодавчі ініціативи монархістів, спрямовані на посилення правової дискримінації євреїв, див.: *Омельяничук И.В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). – К., 2007. – С.470–480.

⁶⁸ Дискусію сучасних російських істориків про правомірність віднесення націоналістів до політичного табору чорносотенців див.: *Омельяничук И.В.* О месте Всероссийского национального союза в партийной системе начала XX в. // *Вопросы истории.* – 2008. – №4. – С.95–104; *Иванов А.А.* Были ли русские националисты черносотенцами? (О статье И.В.Омельяничука) // Там же. – №11. – С.171–175. На нашу думку, з огляду на аналогічне розуміння чорносотенцями й націоналістами проблем російського націєтворення та подібну позицію щодо національного питання – обидві політичні течії доцільно розглядати як два різних крила, радикальне та помірковане, російської правої громадськості початку XX ст.

ієрархи, – була опорою самодержавства⁶⁹. Тож уряд не міг проігнорувати антисемітські заяви цих сил.

Київські чорносотенці вже на похороні А.Ющинського розповсюджували листівки з обвинуваченням євреїв у «ритуальному вбивстві». А праві депутати Державної думи оголосили про «ритуальний характер» злочину, направивши 29 квітня 1911 р. запит до міністрів внутрішніх справ і юстиції з обґрунтуванням ритуальної версії⁷⁰. Нарешті, самого «вбивцю» – прикажчика цегельного заводу М.Бейліса – знайшли саме активісти київської чорносотенної організації «Двоголовий орел»⁷¹. Якраз того часу, після вбивства П.Столипіна у вересні 1911 р., у чому звинувачували євреїв⁷², владі необхідно було підтвердити свою прихильність до правих сил, попри відмову нового голови уряду, В.Коковцова, відкрито співпрацювати з монархістами⁷³.

Антисеміти прагнули представити Росію в очах християнського населення країною, за влучним висловом російського поета-футуриста Б.Ліфшиця, «населену мільйонами моїх одноплемінників-антропофагів (себто євреїв-“людожерів” – М.Г.)»⁷⁴. Саме тому чиновники навіть перейняли антисемітську риторіку монархістів: уже на третій день судових засідань прокурор О.Вішпер заявив, що процес має «світове значення»⁷⁵, тобто був судом над євреями, а не просто над М.Бейлісом. У прикінцевій промові прокурор звинуватив пресу, нібито «захоплену євреями», у тиску на слідство:

«Російська преса лише здається російською, насправді ж майже всі органи друку в руках євреїв. [...] Євреї такою мірою переконані, що захопили у свої руки головний важіль громадськості – пресу, що гадають, начебто ніхто вже не наважиться висунути проти них таке обвинувачення не тільки в Росії, а й в інших країнах»⁷⁶.

Отже, другу причину фабрикації «справи Бейліса» вбачаємо в потребі уряду заручитися підтримкою правих сил, а найкращим засобом для влади зберегти та зміцнити союз із монархістами було спрямування слідства саме в рідше ритуальної версії.

Третьою причиною видається протиборство влади з ліберальною громадськістю, провідником якої були кадети, котрі послідовно виступали за скасування юридичної дискримінації євреїв⁷⁷. Так, у Державній думі першого скли-

⁶⁹ Див.: Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – Москва, 1991. – С.130–136. Розгляд А.Аврехом співробітництва між урядом і правими партіями у формулюванні та реалізації національної політики залишається, на наш погляд, актуальним і з позицій сучасної історіографії, хоча ми вважаємо, що монархісти не були винятково «агентами уряду», як наголошували радянські автори, позаяк мали власні політичні інтереси.

⁷⁰ Дело Менделя Бейлиса... – С.253.

⁷¹ Тагер А.С. Царская Россия и дело Бейлиса... – С.91–92.

⁷² Про панічні настрої серед євреїв Києва, нажаханих очікуваннями погрому як помсти за вбивство П.Столипіна їхнім одноплемінником – Д.Богровим див.: Убийство Столыпина: Свидетельства и документы / Сост. А.Серебрянников. – Рига, 1990. – С.13–14; Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской академии наук / Сост. и комм. В.Хитерер. – Иерусалим, 1999. – С.247–248.

⁷³ Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919. – Т.І. – Париж, 1933. – С.483–486.

⁷⁴ Лифшиц Б. Полутораглазый стрелец: Воспоминания. – Москва, 1991. – С.129.

⁷⁵ Дело Бейлиса... – Т.І. – С.81.

⁷⁶ Там же. – Т.ІІІ. – С.18.

⁷⁷ У пункті 1 партійної програми 1905 р. підкреслювалася необхідність правової емансипації

кання фракція конституційних демократів ініціювала розробку законопроекту про скасування правових обмежень за віросповіданням, станом і статтю, що розглядався Думою у травні – червні 1906 р.⁷⁸ Російські ліберали сприйняли «справу Бейліса» як виклик від своїх політичних опонентів. Депутати-кадети, згаданий вище В.Маклаков і В.Набоков (батько відомого російського письменника), а також київський кадет Д.Григорович-Барський були адвокатами М.Бейліса на суді. Кадетська газета «Речь» регулярно висвітлювала події навколо цієї справи, виступала проти праворадикалів і викривала фабрикацію «кривавого наклепу», що спирався, за словами публіциста Д.Левіна, на зачароване коло аргументів: якщо в юдеїв існують «криваві ритуали», а вбивство скоєне євреєм М.Бейлісом, то воно є ритуальним, і навпаки⁷⁹.

Четвертою причиною, на наш погляд, було прагнення уряду посилити власні позиції в національному проекті «великого російського народу», який реалізовувався консервативно-охоронними силами та передбачав творення модерної російської нації з православного східнослов'янського населення імперії – «великоросів» (росіян), «малоросів» (українців) і білорусів⁸⁰. Агенти «російського проекту» – представники бюрократії, поміщицтва, монархічної інтелігенції та православного духовництва – у своїх текстах і виступах презентували євреїв як антиподів «справжніх росіян» («истинных русских»)⁸¹. Відзначимо, що в історіографії концепт «російський національний проект», як і загалом «національний проект», остаточно невизначений, але його застосування дозволяє узагальнити наміри та зусилля російських еліт щодо творення модерної російської нації⁸².

Посилення політичної боротьби напередодні Першої світової війни спричиняло пошуки урядовцями способів презентації себе в очах підданих як захисників «великого російського народу» від євреїв. У даному разі прагнення можновладців якомога сильніше «іншувати» євреїв узяло гору над можливостями юридичної аргументації «кривавого наклепу». Саме тому зала судових засідань здавалася урядовцям ареною справжнього двобою між «світовим єврейством» і «російським народом», який, в очах чиновників, потребував захисту з боку уряду. Як ішлося в одному з донесень київського поліцейського чиновника П.Любимова директорові департаменту поліції МВС С.Білецькому:

євреїв, як і інших дискримінованих груп російських підданих («Усілякі обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв та всіх без винятку інших окремих груп населення мають бути скасовані»; див., напр.: Программы русских политических партий. – Санкт-Петербург, 1905. – С.41; Полное собрание подробных программ существующих русских политических партий. – Вильна, 1906. – С.67).

⁷⁸ Маклаков В.А. Первая Государственная дума: Воспоминания современника: 27 апреля – 8 июля 1906 г. – Москва, 2006. – С.179–183.

⁷⁹ Левин Д. К делу Бейлиса // Речь. – 1913. – №237 (31 августа). – С.2–3; *Его же*. Около дела Бейлиса // Там же. – №242 (5 сентября). – С.2.

⁸⁰ Загальний розгляд російського національного проекту на матеріалах переважно другої половини XIX ст. див.: Шторлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х., 2001. – Вип.4. – С.20–29; Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.31–41.

⁸¹ Див.: Podbolotov S. «True-Russians» Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917 // Ab Imperio. – 2001. – №3. – P.191–220.

⁸² Про поширення «дискурсу нації» серед російської громадськості у другій половині XIX – на початку XX ст. див.: Миллер А.И. История понятия *нация* в России // «Понятия о России». К исторической семантике имперского периода. – С.29–46.

«Наразі триває не суд над невідомим досі євреєм, а генеральна битва між світовим єврейством і російським урядом. [...] Усі світила й адвокатури, і літератури, медицини та науки – на боці єврейства, яке вже встигло обробити їх, проти стоїть душа про-столоду, до якої ще не доторкнулося єврейське просвітництво»⁸³.

До речі, знаменно, що поліцейський чин назвав сучасну йому російську літературу та науку – «єврейським просвітництвом», уявляючи новітні суспільні тенденції як наслідок ворожого єврейського впливу на російське життя, а інтелігенцію, якщо вона виступала проти уряду, затаврував як єврейського агента. Тож у момент політичної кризи слова «єврейський», «опозиційний» і «антинародний», із погляду політично ангажованих чиновників, за своїми значеннями наблизилися.

Таким чином, ми сформулювали чотири причини, які змусили уряд удатися до фабрикування «справи Бейліса», підтримавши висунуту монархістами ритуальну версію вбивства А.Ющинського: 1) антисемітська причина – прагнення можновладців обґрунтувати нові правові утиски єврейського населення в умовах загострення національного питання та посилення антисемітських тенденцій в офіційному курсі; 2) партійна – намір уряду заручитися підтримкою правих політичних організацій, насамперед у Державній думі четвертого скликання; 3) антиліберальна – бажання послабити ліберальну опозицію у громадському житті імперії; 4) націоналістична – прагнення посилити позиції бюрократії як провідного агента «російського проекту», тобто охоронця нації від «єврейської загрози». Звісно, прийняття слідством ритуальної версії було рішенням конкретного посадовця, проте навряд чи тепер уже можливо встановити ім'я призвідника «процесу Бейліса». Перспективними напрямками подальших студіювань цієї справи, на наш погляд, було б з'ясування ставлення до неї різних політичних сил: загальноросійської опозиційної громадськості; російсько-єврейської інтелігенції; громадськості інших недержавних націй Російської імперії, у тому числі української.

⁸³ Процесс Бейлиса в оценке департамента полиции. – С.113–114.

The article deals with the “Beilis Affair” – “ritual affair”, which ended by the court process. In this affair Kyivan Jew, Mendel Beilis, was accused of “ritual murder” of Christian boy Andrii Yushchyns’kyi, which had been killed in March 1911. There was the court process in Kyiv in September – October 1913, in which M.Beilis was acquitted by jurors. In the article is envisaged versions of A.Yushchyns’kyi’s murder, which were formulated by contemporaries of the “Beilis Affair”: familia’s, ritual, bandit and sexual versions. It’s asserted that the version of “bandit murder” of A.Yushchyns’kyi is rational and believable version. Also the causes of fabrication the “Beilis Affair” by Russian government, which supported “blood libel” of Russian right-wing movement, are defined: 1) anti-semitism’s cause – as the general argument toward Jewish Question; 2) party’s cause – for self-presentation as an ally of right-wing parties; 3) anti-liberal cause – for counteracting of liberal opposition; 4) nationalist’s cause – for “otherness” Jews in the Russian national project.

Keywords: “Beilis affair”, “Jewish question”, anti-semitism, constitutional democracy, right-wing movement.

